

УДК821.512.122.0
ББК83.3 (5Қаз)
М 37

Мәуленов А.
М 37 Фольклор және түркі халықтары әдебиетіндегі мифология. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2015. – 504 бет.
ISBN 978-9965-22-494-2

Қазақ мифологиясын зерттеп жүрген ғалым Алмасбек Мәуленовтің бұл монографиясы – түп негізі шумерлерден бастау алған арғықазақ мифологиясының қазақ әдебиеті дамуының түрлі кезеңінде алған орны мен дәстүр жалғастығын жаңаша зерделеуге арналған.

Автор отандық ғылымда қазіргі кезге дейін мифтуындыгерлігі турасында айтылған әрбір ой мен пікірді жете бағамдай отырып, ендігі уақытта қазақ филологиясындағы мифте, фольклорда және әдебиет тарихында қалыптасқан ғылыми бірізге түскен жүйе арқылы арғықазақ мифологиясының арғытүріктік түбірлік тектестігін талдап, оның көне дәуірдегі мифтермен идеялық-әлеуметтік үйлестікте болып, ортақ үлгілерден бастау алатындығын дәлелдейді.

Кітап жоғарғы және орта мектеп мұғалімдері мен әдебиет саласындағы барша мамандарға, ұлт әдебиеті мен тарихын сүйер оқырман қауымға арналған.

УДК821.512.122.0
ББК83.3 (5Қаз)

ISBN 978-9965-22-494-2

© А. Мәуленов, 2015
© «Қазығұрт» баспасы», 2015

2. ОРТА ҒАСЫР ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИФОЛОГИЯНЫҢ АРХЕТИПТІК СІЛЕМДЕРІ

2.1. Түркі мифологиясының орта ғасыр әдебиетіндегі көрінісі

Орта ғасырлық мұсылман дүниесі тудырған әдебиеттің құрамдас бір бөлігі болып табылатын түркі әдебиетінің қазаққа қатысты тұстары ертеден сөз болып келеді. Біз оның төл әдебиетімізге байланысты жерлерін осы тарауымызда Ж.Баласағұни, А.Иассауи, А.Бақырғани, Рағбузи қиссалары, Өтеміс қажының «Шыңғыс-намесі», З.Бабырдың «Бабырнамесі», М.Х.Дулатидың «Тарих-и-Рашидиі» және Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» еңбегіндегі мифтік сарындамалар негізінде қарастырмақпыз.

Егер де VIII ғасырдың басында, арабтар Испанияны жаулап алған кезде христиандық еуропа мәдениетімен қатарлас болса, араға бір ғасыр салып, бүкіл адамзат дамуының жарқын болашағы үшін әдебиет пен мәдениет, ғылым мен философияның орталығына айнала білді. «Испанияда X ғасырда өмір сүрген христиандық автордың жазуы бойынша» [92,6-б.]: «Ең атақты жас христиандар арабтардың тілі мен әдебиетінен басқа тілді білмейді және де олар араб кітаптарын ынтамен оқып зерттейді, олар көп ақша жұмсап, араб кітаптарынан кітапхана құрастыруға асығады және барлық жерде араб ғылымын мақтайды. Басқа жағынан, христиан кітаптары туралы еске алғанның өзінде олар менсінбейді, мұндай шығармалар оларға назар аударуға тұрмайды деп мәлімдейді» (аударма Ғарифолла Есім, На-

зима Байтенованікі – М.А.) [93]. Бұдан шығатыны, араб-мұсылман өркениеті осы дінді беріле қабылдаған түркі дүниесімен қатар өзге сенімдегі христиандарға қаншалықты игі ықпал еткенін аңғартады.

Әлем тарихында араб тіліндегі әдебиет пен ғылымның өрбуіне – белгілі бір мәдени-тарихи, саяси-әлеуметтік жағдай болды. Араб халифаты – дүниежүзі тарихында ең ұзақ өмір сүрген империялардың бірі. Ол жеті жүз жылдай үстемдік құрып, артында түркі, оның ішінде қазаққа да қатысты ұлан-ғайыр мұра қалдырды. Жалпыға ортақ араб тілімен қатар орта ғасырлық шағатай тілінде жазылған түркі қаламгерлері мен ойшылдарының өлмес, өшпес мұрасының бірпарасы *орта ғасырлық мұсылман ренессансы дәуірінде* туып, Ұлы далаға тарады. Ол кезде ең сауатты адам – араб тілін меңгерген жан деп саналды. Сол дәуірдегі мұсылман ойшылдары адамзат ойының ары қарай өркендеуіне өздерінің толағай үлесін қосты. Және батыс мәнерімен «суфизм», мұсылман әдебімен «тасаввуфа» деп аталатын мұсылман мәдениетіндегі ерекше құбылыс өмірге келді. Оның дамып, қанат жаюына арабтардан өзге парсы мен түркілер де өз үлестерін қосты.

Қазір түркі әлемінде тасаввуфалықты (сопылықты) не асыра дәріптеу (өзбек пен татар ғылымында), не онша көзге ілмей, рөлін төмендетіп көрсету (қазақ пен қырғызда) кең орын алып отыр. Осы турасында шейх Фадлалла Хае-ри: «Сопылық пен исламды бөліп қарастыру мүмкін емес, бұл исламнан жоғарғы сана мен кәмілденуді бөліп қарастырғанмен бірдей. Ислам дегеніміз – бұдан 1400 жыл бұрын туған тарихи құбылыс емес, рухани тәліптік арқылы өзінді кәмілдендіре отыра мәңгілік өнерге ұмтылу. Оның тамыры тым тереңде, адамзат санасы енді-енді бір Жаратушыны ұғына бастаған дәуірде жатыр» [94,34-б.]. Біздің Ұлы дала әлемге хаһ исламға дейін үш бірдей дінді (Тәңірлік, Буддалық, Заратуштралықты) бергендігі бүгінгі таңда ешкім таң қалатын жаңалық емес. Ол турасында еңбегіміздің бірінші тарауында сөз еткен болатынбыз. Бұл арада айтылған жайды қайыра қозғаудың еш керегі жоқ. Осының түркі та-

саввуфалығында ең алғаш танылуы Ж.Баласағұннан бастау алып, А.Иассауимен жалғасқандығы еш дау тудырмайды. Қараханидтер билігі кезінде Ж.Баласағұн өзінің атақты «Құтты білік» дастанын жазды. Онда Күнту, Айтолды сияқты бұрынғы түркі мифологиялық архетиптері тасаввуфалық ілімнің қолайына орай қайта жаңғыртылды.

Енді мына екі мәтінді салыстарайық:

«Өгүлдірміш: – Жасы келген адам дүниеден безуі керек пе? – десе, Өгдүлмүш: – Адамға жақсылық жасау үшін қызмет ету – сауап деп жауап береді» [15,99-б.]. Тура осындай ойды Фаридуддин Аттардың «*Мұсылман әулиелері мен мистиктері*» деген кітабына енген мына мәтіннен ұшыратамыз:

«Дху аль-Нунуға бір дәруіш: «Ұлым есте ұста, кімде кім Құдайға жақын болса, одан төрт сый алады: ешкім білуге тиіс емес – құрмет; оқымай – білімді болу; ақшасыз – байлық және дос-жарансыз – шаттық» – деп ақыл айтыпты» [95,75-б.]. Осындай ізгі дәстүрдің болуы, еркін ойлылықты ресми дін иелерімен бірдей сопылардың ешкімге жалтақтамай халыққа ұлағат беруі, олардың христиан елдеріндегідей «еретик» деп қудалауға ұшырамауы, исламның негізін бекемдеуге әкелсе, өз бетімен, жаңаша іліммен Інжілді түсіндірушілердің қудалануы – христиандықты кері кетіргендігін В.Даннер өкіне еске алады [96].

Жүсіп дастанының кейіпкері де, өзінің білгенін өзгеге ұлағат етіп айтып беріп тұр. Бұл арадағы бір ерекшелік – сопылық ұлағат арабта – факир, парсыда – дарвиш түрінде болса, түркілерде – Қорқыттан келе жатқан абыздық ақылгөйліктің сақталынып тұруы. Және сопылық кәмілдік қысқа тәмсіл түрінде емес, дастан түрінде дамуы көп нәрсені аңғартады. Біздегі сопылықтың қарапайым жұртқа айтар озандық дәстүрін парсы ақыны Руми кейін өзінің сопылық дастандарында пайдаланды. Бұл – екеуінің ұқсастығы болса, айырмашылығы – өрелілік пен махаббат сарындарында. Енді сопылықтағы осы екі ерекшеліктің мәнін аша кетейік. Титус Вуркхард: «Кейбір сопылық авторлары, мысалға, атап айтсақ, араби, Ахмад ибн ал-ариф, Алепполық Сухравар-

МАЗМҰНЫ

Сөз басы	3
1. Мифологиялық парадигмаларды әдеби тұрғыдан зерделеу және саралау	
1.1. Қазақ әдебиетінің ұлттық даму ерекшелігін танудағы мифологиялық ізденістердің алғы шарттары	14
1.2. Ежелгі шумер мен арғытүркі мифологиялық образдарының типологиясы	32
1.3. Авеста және қазақ мифологиясының рухани сабақтастығы	51
1.4. Көк түркілер әдеби жәдігерлері және қазақ мифологиясының үндестігі	69
2. Орта ғасырлық түркі әдебиетіндегі мифологияның архетиптік сілемдері	
2.1. Түркі мифологиясының суфизмге әдеби әсері	86
2.2. Рағбузи мен қазақ әдебиеті арасындағы дәстүр жалғастығы	107
2.3. Шыңғыс-наме және қазақ әдебиеті арасындағы үндестік	137
2.4. «Бабырнама» және «Шежіре-и түрк» туындыларындағы мифтік ұғым-түсініктер	155
2.5. М.Х. Дулатидің «Тарихи-Рашиди» еңбегіндегі мифтік сарындама	169
2.6. Жыраулар поэзиясындағы мифтік бейнелердің көрінісі	183
	501